

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛЕР ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ XIX ҒАСЫРДАҒЫ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

МӘДЕН А.Т. , МУСТАФИНА Ж.Д. *

Мәден Асылбек Төреханұлы¹ – Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: amaden@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4498-8105>

*Мустафина Жанар Дуйсембековна² – PhD, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: zhmustafina@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-2705-8443>

Аңдатпа. Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер институтының қалыптасуы, қоғамдық-саяси және құқықтық қызметі, сондай-ақ XIX ғасырдағы Ресей империясының әкімшілік-құқықтық реформалары жағдайындағы өзгерістері қарастырылады. Билер институты қазақ қоғамының дәстүрлі басқару жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде талданып, билердің сот төрелігін жүзеге асырумен қатар қоғамдық қатынастарды реттеу, ел ішіндегі дауларды шешу, саяси мәселелерге араласу және дипломатиялық қызмет атқарудағы орны айқындалады. Зерттеуде билердің қоғамдық беделінің қалыптасу ерекшеліктеріне, оларды таңдаудың дәстүрлі қағидаларына және билер сотының әдет-ғұрып құқығымен байланысына назар аударылады. Сонымен қатар XIX ғасырда Ресей империясының қазақ даласында жүргізген әкімшілік-құқықтық реформаларының билер институтының мәртебесі мен қызметіне тигізген ықпалы сараланады. 1822 және 1824 жылдардағы реформалардан бастап XIX ғасырдың екінші жартысында қабылданған әкімшілік ережелерге дейінгі өзгерістер негізінде дәстүрлі билік институтын империялық басқару жүйесіне бейімдеу үдерісі қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде патша өкіметінің реформалары билер институтын бірден жоймағанымен, оның дәстүрлі қоғамдық-саяси мазмұнын біртіндеп өзгертіп, қызмет аясын негізінен жергілікті сот ісімен шектеуге бағытталғаны тұжырымдалады. Осы тұрғыдан билер институтының XIX ғасырдағы трансформациясы қазақ қоғамының дәстүрлі басқару құрылымдарының Ресей империясының әкімшілік жүйесіне кірігу үдерісінің құрамдас бөлігі ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: билер институты, дәстүрлі қазақ қоғамы, билер соты, әдет-ғұрып құқығы, Ресей империясы, әкімшілік реформалар, құқықтық реформалар, отарлық басқару.

Кіріспе

Дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-құқықтық жүйесінде билер институты ерекше орын алды. Би сот төрелігін жүзеге асырушы ғана емес, қоғамдық қатынастарды реттеуге, руаралық және қауымдық дауларды шешуге, елдік мәселелерді талқылауға қатысқан беделді тұлға болды. Билердің қоғамдағы орны ресми лауазыммен ғана емес, әдет-ғұрып құқығын жетік білуі, шешендік қабілеті, өмірлік тәжірибесі мен халық арасындағы беделі арқылы айқындалды. Осы ерекшеліктер билер институтының дәстүрлі қазақ қоғамындағы билік, құқық және қоғамдық қатынастар жүйесімен тығыз байланыста қалыптасқанын көрсетеді.

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырда қазақ даласының Ресей империясының саяси-әкімшілік жүйесіне біртіндеп енгізілуі дәстүрлі басқару институттарының қызметіне елеулі өзгерістер әкелді. XIX ғасырда жүзеге асырылған әкімшілік-құқықтық реформалар хандық басқару жүйесін жоюмен қатар, жергілікті басқару мен сот ісін жаңа тәртіпке бейімдеуге бағытталды. Бұл өзгерістер билер институтының дәстүрлі мәртебесі мен қызмет аясына да ықпал етіп, оның империялық әкімшілік және құқықтық жүйемен арақатынасын өзгертті. Нәтижесінде қоғамдық бедел мен әдет-ғұрып құқығына сүйенген билер қызметі біртіндеп жаңа әкімшілік-құқықтық талаптар аясында реттеле бастады.

Билер институтының тарихы мен оның қазақ қоғамындағы орны әр кезеңде зерттеушілер мен қазақ зиялыларының назарын аударды. XIX ғасырдың өзінде-ақ Ш.Уәлиханов билер институтының тарихи-құқықтық табиғатына арнайы көңіл бөліп, дәстүрлі билер сотының ерекшеліктерін қарастырды [1]. Қазақ ағартушылары мен зиялылары А. Құнанбайұлы [2], Ш. Құдайбердіұлы [3], А. Байтұрсынұлы және Ә. Бөкейхановтың [4; 5] еңбектерінде де би мен билік, билер соты және олардың қазақ

қоғамындағы орнына қатысты мәселелер көрініс тапты. Кеңестік кезеңде С.З. Зиманов қазақ қоғамының әлеуметтік құрылысы мен дәстүрлі саяси-құқықтық қатынастарын зерттеп, билер мен билер сотының қоғамдық құрылымдағы орнына назар аударды [6]. Е. Бекмаханов [7], Н.Г. Аполлова [8] және М.В. Вяткиннің [9] еңбектерінде XVIII–XIX ғасырлардағы Қазақстанның қоғамдық-саяси дамуы, Ресей империясымен қарым-қатынасы және дәстүрлі басқару құрылымдарының өзгеруіне қатысты мәселелер қарастырылды. Тәуелсіздік жылдарында билер институтының тарихи табиғаты мен қоғамдық қызметін арнайы зерделеуге назар күшейді. Мәселен, А.И. Оразбаева өзінің кандидаттық диссертациясында билер институтының тарихи бастауларын, қазақ қоғамындағы орны мен рөлін және қоғамдық-саяси қызметінің негізгі бағыттарын арнайы зерттеді [10]. Жалпы, аталған еңбектерде билер институтының қалыптасуы, қоғамдық орны, құқықтық және саяси қызметі әр қырынан зерттелген. Дегенмен дәстүрлі билер институтының қызмет ету ерекшеліктері мен XIX ғасырдағы әкімшілік-құқықтық реформалар барысында оның мәртебесі мен өкілеттіліктерінде болған өзгерістерді біртұтас тарихи үдеріс аясында талдау қажеттілігі сақталып отыр.

Зерттеудің мақсаты – дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер институтының қалыптасуы мен қоғамдық-саяси және құқықтық қызметінің ерекшеліктерін анықтап, Ресей империясының XIX ғасырдағы әкімшілік-құқықтық реформаларының ықпалымен оның мәртебесі мен қызметінде болған өзгерістерді талдау. Осы мақсатқа сәйкес билер институтының тарихи қалыптасу ерекшеліктерін анықтау, оның дәстүрлі қоғамдағы орны мен негізгі қызметтерін саралау, XIX ғасырдағы әкімшілік-құқықтық реформалардың билер институтына ықпалын көрсету және дәстүрлі билер институтының империялық басқару жүйесі жағдайындағы трансформациясының сипатын анықтау міндеттері қойылды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің деректік негізін дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер институтының мәртебесі мен қызметін сипаттайтын XIX ғасырдағы тарихи материалдар және Ресей империясының қазақ даласындағы әкімшілік басқару мен сот жүйесін қайта ұйымдастыруға бағытталған нормативтік-құқықтық актілері құрайды. Маңызды деректердің бірі – Ш. Уәлихановтың қазақтың дәстүрлі сот жүйесіне қатысты еңбектері. Оның «Сот реформасы туралы жазба. Билер соты ежелгі халықтық үлгіде» [1] атты еңбегінде билер сотының қызмет ету ерекшеліктері, би мәртебесінің қалыптасу жолдары және әдет-ғұрып құқығының қазақ қоғамындағы орны сипатталған. Бұл еңбек дәстүрлі билер институтының құқықтық негіздері мен қызмет ету ерекшеліктерін сол кезеңдегі қазақ қоғамының ішкі құрылымымен сабақтастықта қарастыруға мүмкіндік беретін маңызды тарихи дерек ретінде пайдаланылды.

XIX ғасырдағы билер институтының құқықтық жағдайындағы өзгерістерді зерделеуде Ресей империясының заңнамалық актілері маңызды дереккөз болды. Зерттеуде 1822 жылғы «Сібір қазақтары туралы Жарғы» [11], 1844 жылғы «Орынбор қазақтарын басқару туралы ереже» [12], 1854 жылғы «Сібір комитетінің Сібір ведомствосы қазақтарына Ресей империясының жалпы заңдарын тарату туралы бекітілген ереже» [13], 1868 жылғы «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы уақытша ереже» [14] және 1891 жылғы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже» [15] пайдаланылды. Аталған құжаттарды хронологиялық және салыстырмалы тұрғыдан талдау билер сотының құзыретіндегі, би мәртебесін иелену мен бекіту тәртібіндегі және оның әкімшілік жүйедегі орнындағы өзгерістерді айқындауға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалдарын іріктеуде олардың билер институтының дәстүрлі қоғамдық-саяси және құқықтық сипатын, сондай-ақ XIX ғасырдағы өзгерістерін ашудағы деректік мүмкіндігі ескерілді. Тарихи материалдар мен заңнамалық актілердегі мәліметтерді өзара салыстыру арқылы билер институтының дәстүрлі қызмет ету тетіктері мен империялық әкімшілік-құқықтық реформалар нәтижесінде қалыптасқан жаңа сипаттары сараланды.

Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелік, проблемалық-хронологиялық және тарихи-құқықтық әдістер қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс билер институтының дәстүрлі қоғамдағы мәртебесі мен қызметін XIX ғасырдағы әкімшілік-

құқықтық реформалардан кейінгі жағдайымен салыстыру үшін қолданылды. Проблемалық-хронологиялық әдіс институттағы өзгерістерді XIX ғасырдағы реформалардың негізгі кезеңдері бойынша жүйелеуге негіз болды. Тарихи-жүйелік әдіс билер институтын тек сот төрелігін жүзеге асыратын құрылым ретінде емес, қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік және құқықтық қатынастарымен өзара байланыста қарастыруға бағытталды. Тарихи-құқықтық талдау арқылы империялық заңнамалық актілердегі билердің мәртебесі мен соттық өкілеттіктеріне қатысты нормалардың мазмұны сараланып, олардың дәстүрлі билік және құқық жүйесіне ықпалы анықталды. Осы әдістерді кешенді қолдану билер институтының XIX ғасырдағы трансформациясының негізгі бағыттарын айқындауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Дәстүрлі қазақ қоғамында билер институты сот төрелігін жүзеге асырумен қатар, қоғамдық қатынастарды реттеуге, жергілікті басқаруға және елдік маңызы бар мәселелерді шешуге қатысқан әлеуметтік-саяси институттардың бірі болды. Бидің қоғамдық мәртебесі ресми лауазымнан гөрі оның әдет-ғұрып құқығын білуіне, шешендік қабілетіне және халық арасындағы беделіне байланысты қалыптасты. Бұл ерекшелікті Ш. Уәлиханов жоғарыда аталған еңбегінде: «Қазақтарда би атағы халық тарапынан қандай да бір ресми сайлау арқылы немесе халықты билеуші өкіметтің бекітуі арқылы берілмейді. Қазақтың бұл құрметті атаққа ие болуы үшін сот әдеттерін терең білуімен ұштасқан шешендік қабілетін халық алдында бірнеше рет танытуы қажет» деп сипаттайды [1, 87].

Ш. Уәлиханов би мәртебесінің қоғамдық беделге негізделген сипатын тағы бір тұжырымында нақтылай түседі: «Биді ешкім ресми түрде сайламайды және ешкім ресми түрде бекітпейді. Олардың маңызы Еуропадағы ақындар, ғалымдар мен адвокаттар тәрізді өздері иеленген жеке беделіне негізделеді» [1, 91]. Осылайша, Ш. Уәлиханов келтірген мәліметтер би мәртебесінің ресми әкімшілік рәсім арқылы емес, адамның құқықтық білімі, шешендік қабілеті және осы қасиеттерінің қоғам тарапынан мойындалуы негізінде қалыптасқанын көрсетеді.

Билердің әлеуметтік ортасына қатысты Е. Бекмахановтың пікірі Ш. Уәлихановтың тұжырымдарын толықтыра түседі. Зерттеуші сұлтандардан айырмашылығы, көшпелі қауымның өз ортасынан тікелей қалыптасқан үстем әлеуметтік топты ру ақсақалдары – билер құрағанын атап көрсетеді. Сонымен қатар ол: «Билер тек «қара сүйек» өкілдерінен ғана шықты, шыңғыс тұқымдары сот істеріне қатысқанымен би ретінде сайлана алмады» [7, 75] деп, билердің негізінен қарапайым қауым ортасынан шыққандығына назар аударады.

Билердің қоғамдық-саяси ықпалы олардың хандық билікпен қарым-қатынасынан да айқындалды. Дәстүрлі қазақ қоғамында беделді бидің қоғамдық орны кей жағдайда ханның беделімен қатар қойылған. Қазақ халқында тәуір бидің беделі ханның беделінен кем болмаған, ал хан мен би арасында таңдау туындаған жағдайда елдің ниеті бидің жағына ауып отырған. Мұны халық арасында сақталған «Ханнан билік кетіп, биге медет жетті, хан қашып, би қуды», «Би – ханның қазығы, хан – бидің тоқпағы» деген сөздер де аңғартады [16, 72]. Бұл мәліметтер билердің хандық билікке балама дербес билік иесі болғанын емес, дәстүрлі басқару жүйесінде қоғамдық пікірге ықпал етіп, елдік мәселелерді шешуге қатысқан беделді тұлғалар болғанын көрсетеді. Сондықтан хан мен би арасындағы қатынасты билік үшін бәсекелестік тұрғысынан ғана емес, дәстүрлі саяси жүйедегі өзара ықпалдастық тұрғысынан қарастырған орынды.

Билердің қоғамдық-саяси қызметінің тағы бір қыры олардың батырлармен арақатынасынан көрінеді. Дәстүрлі қазақ қоғамында би мен батырға тән қызметтер кей жағдайда бір тұлғаның бойында қатар ұштасқан. Мұндай ерекшелік Едіге, Сырым, Малайсары сияқты ел ісіне араласқан тұлғалардың қызметіне тән болды. Деректерде саяси билікке ие әлеуметтік топтардың ішінде би орны сұлтандардан төмен, қожалардан жоғары болғаны, ал батырлардың олармен санасқаны айтылады [17, 165]. Елдік маңызы бар мәселелерді шешуде билер мен батырлардың ықпалы тарихи жағдайға қарай өзгеріп отырған. Мәселен, 1710 жылғы Қарақұм құрылтайында батырлардың үні басым болса [8, 169], 1726 жылғы Ордабасыдағы ұлы жиында би бастаған топтың үні өктемірек естілген [18,

94]. Бұл деректер билер мен батырлардың қоғамдық-саяси қызметтерінің өзара сабақтас болғанын және нақты тарихи жағдайда олардың елдік мәселелерді шешуге қатар қатысқанын аңғартады.

Билердің саяси қызметінде елшілік және дипломатиялық міндеттер де елеулі орын алды. XVIII ғасырдағы қазақ-орыс қатынастарына қатысты деректер олардың мемлекетаралық келіссөздерге қатысып, хан атынан саяси тапсырмалар орындағанын айғақтайды. Мәселен, 1715 жылы Уфаға жіберілген қазақ елшілігін Тайқоңыр би басқарған. Елшіліктің мақсаты башқұрттармен арадағы даулы мәселелерді реттеу және қазақтар мен башқұрттар арасындағы тұтқындарды қайтару мәселесін шешу болды. Кейін Қайып хан Тайқоңыр биді Бекболат және Байдәулет билермен бірге Тобылдағы Сібір губернаторына елшілікке аттандырған. Шамамен екі жылдан кейін Тайқоңыр би Қазанға барып, қазақ-орыс қатынастарына байланысты дипломатиялық міндеттерді орындаған [10, 27]. Осы фактілер XVIII ғасырдың басында билердің ішкі қоғамдық қатынастарды реттеумен қатар, хандықтың сыртқы саяси байланыстарын жүзеге асыруға да қатысқанын дәлелдейді.

Билердің елшілік қызметі XVIII ғасырдағы қазақтардың Ресей және Қытаймен саяси байланыстарында да кеңінен көрініс тапты. Ресей әкімшілігімен жүргізілген келіссөздерге беделді билер қатысып, екіжақты қатынастарға байланысты мәселелерді шешуде араағайындық және өкілдік міндеттер атқарды. Мұндай саяси байланыстарда Қазыбек би де белсенділік танытып, Орта жүздің сыртқы қатынастарына араласты. Билердің дипломатиялық рөлі қазақ-қытай қатынастарының қалыптасуы барысында да айқын байқалды. 1755–1759 жылдар аралығында қазақтар Қытайға жиырма алты елшілік аттандырған болса, олардың тоғызын билер басқарған. Олардың қатарында Өміртай би, Досай би, Құттыбай би, Мамық би, Байтұрған би, Отаршы би, Бұқар жыраудың баласы Жарылғап би, Қаратоқа би және басқалар болды. Қазақ елшіліктерін басқарған билерге Цин өкіметінің ілтипат танытып, бірнеше рет мол сый-сияпат көрсетуі олардың ел ішіндегі саяси-әлеуметтік беделін ескергенін аңғартады. Мұны Қытай боғдыханының бұрынғы жоңғар иеліктерінен жер беру мәселесінде хан тұқымы Абылаймен қатар қарадан шыққан Қазыбек биге де сөз салуы нақтылай түседі [10, 29].

XIX ғасырда Ресей империясының қазақ даласын отарлау үдерісінің тереңдеуі дәстүрлі басқару жүйесіне елеулі өзгерістер әкелді. Империялық әкімшіліктің даладағы саяси ықпалын күшейтіп, басқарудың жаңа тәртібін орнықтыруы хандық билікпен қатар, дәстүрлі қоғамдық институттардың бұрынғы қызмет ету тетіктеріне де әсер етті. Осы жағдайда билер институтының мәртебесі мен өкілеттіктері біртіндеп өзгеріп, оның қызметін империялық әкімшілік-құқықтық жүйеге бейімдеу үдерісі басталды. Бұл бағыттағы алғашқы елеулі өзгерістер 1822 жылғы «Сібір қазақтары туралы Жарғының» қабылдануымен байланысты болды.

1822 жылғы Жарғы билер сотының дәстүрлі қызмет ету тәртібін қайта құрудың құқықтық негізін қалыптастырды. Жаңа заң сот істерін қараудың бұрынғы тәртібін өзгертіп, билер сотының құзыретін жалпыимпериялық сот жүйесімен шектей бастады. Жарғының 205-бабына сәйкес барлық сот істері қылмыстық, талап-арыздық және басқару үстінен берілетін шағымдарға қатысты істер болып үш санатқа бөлінді. Қылмыстық істер қатарына мемлекеттік опасыздық, кісі өлтіру, тонау мен барымта және белгіленген билікке анық бағынбау жатқызылды (§206), ал қалған істер, соның ішінде ұрлық та талап-арыздық істер ретінде белгіленді (§207). Қылмыстық істер алдын ала тергеу негізінде қаралып (§208), тергеу материалдары округтік приказға жіберілді (§209). Мұндай жағдайда округтік приказ уездік сот дәрежесінде әрекет етіп (§210), қылмыстық істер жалпы мемлекеттік заңдар негізінде шешілді (§212). Сонымен бірге Жарғы билер сотын толық жойған жоқ: талап-арыздық істер ауылдар мен болыстарда билер арқылы қаралып (§215), оларды билер қазақтың заңдары мен әдет-ғұрыптары негізінде ауызша шешті (§216). Шығарылған шешім дереу орындалуға тиіс болды (§217), ал билер шешіміне наразы тарап дәлелдерін ұсына отырып, облыс басшылығына жазбаша өтініш беру арқылы істі қайта қаратуға мүмкіндік алды (§218–219) [11, 103]. Осы нормалар билер сотының сақталғанымен, оның құзыретінің

белгілі бір санаттағы істермен шектеліп, қызметінің империялық әкімшілік-сот жүйесі аясында реттеле бастағанын көрсетеді.

1824 жылғы «Орынбор қазақтары туралы Жарғы» билер институтының құқықтық жағдайына жаңа өзгерістер енгізді. Реформа сот жүйесін қайта құрып, ірі істерді әскери соттар мен Шекаралық комиссияның қарауына берді, ал билер сотының құзыретінде негізінен елеусіз қылмыстар ғана қалдырылды. Патша әкімшілігі жергілікті билік органдарын, соның ішінде билер сотын да полицейлік-жазалау органына айналдыруға ұмтылды. Осы кезеңнен бастап би мәртебесін қалыптастырудың дәстүрлі тәртібі де өзгере бастады: 1824 жылдан қазақ қоғамындағы билер сайланбалы болып, олардың өкілеттік мерзімін әкімшілік белгілейтін болды. Осының нәтижесінде халықтың мойындауы мен жеке беделіне негізделген дәстүрлі би мәртебесі біртіндеп әкімшілік рәсімдер арқылы реттеле бастады.

Билер сотының құзыретін шектеу үдерісі 1844 жылғы «Орынбор қазақтарын басқару туралы ережеде» де көрініс тапты. Ереже бойынша мемлекеттік опасыздық, кісі өлтіру, қарақшылық, барымта, орыс адамдарын тұтқынға алу және қазақтарды үкіметке қарсы әрекетке тартуға қатысты істер әскери соттың қарауына берілді (§56). Құны 20 рубль күмістен асатын ұрлық пен алаяқтық істері Шекаралық комиссияның азаматтық-қылмыстық сотында жалпы заңдар негізінде қаралды (§57), ал қазақтар арасындағы 50 рубль күмістен асатын талап-арыздар да осы комиссияның құзыретіне жатқызылды (§58). Сонымен бірге басқа ұсақ құқық бұзушылықтар мен 50 рубльден төмен талап-арыздар Орда ішінде халықтың әдет-ғұрыптары бойынша, жергілікті қазақ басшылығының бақылауымен қаралатын болды (§59) [12, 222]. Осылайша, Ереже дәстүрлі сот ісін толық жоймай, оның қарауында негізінен ұсақ істерді қалдырды, ал неғұрлым ауыр қылмыстық және ірі мүлдітік дауларды империялық сот органдарының құзыретіне өткізді.

XIX ғасырдың ортасында билер институтының мәртебесін әкімшілік-құқықтық реттеу күшейе түсті. 1854 жылғы 19 мамырда қабылданған «Сібір комитетінің Сібір ведомствосы қазақтарына Ресей империясының жалпы заңдарын тарату туралы бекітілген ережесі» би атағын иелену тәртібіне жаңа талаптар енгізді. Ережеге сәйкес би атағы бұрын осы қызметті атқарған адамдар үшін сақталғанымен, бұдан былай бұл атаққа сұлтандар, кемінде алты жыл қызмет атқарған ауыл старшындары, сондай-ақ патша тарапынан марапатталған немесе белгілі бір қызмет атқарған адамдар үміткер бола алды. Оларды қауым сайлағанымен, би атағына түпкілікті бекіту округтік приказ арқылы жүзеге асырылды [13, 185]. Осы талаптар би мәртебесін иеленуді дәстүрлі қоғамдық мойындаудан алшақтатып, оны адамның әлеуметтік және қызметтік жағдайымен байланыстыра түсті. Бұрын би атағы сот әдеттерін білуі, шешендігі мен халық арасындағы беделіне қарай қалыптасса, ендігі жерде оған үміткерлердің әлеуметтік және қызметтік жағдайына нақты талаптар қойылып, сайлау нәтижесі әкімшілік органның бекітуіне тәуелді болды. Осылайша, XIX ғасырдың ортасына қарай би мәртебесін қалыптастыруда халықтың таңдауы сақталғанымен, оны ресми бекітудегі империялық әкімшіліктің ықпалы күшейді.

Билер институтын империялық басқару жүйесіне бейімдеу XIX ғасырдың 60-жылдарындағы реформалар барысында одан әрі тереңдей түсті. 1868 жылғы «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы уақытша ереже» бойынша билер соты жеке би соты, болыстық билер съезі және төтенше билер съезі түрінде ұйымдастырылды. Жеке би 300 рубльден аспайтын істерді қарауға құқылы болды, алайда оның 30 рубльге дейінгі істер бойынша шығарған шешімі ғана түпкілікті саналды (§146). 300 рубльден асатын істерді қарау үшін болыстық билер съездері шақырылды (§150). Болыстық съезд істі сомасына қарамастан қарай алғанымен, оның 500 рубльге дейінгі істер бойынша шығарған шешімдері ғана түпкілікті болды (§154). Бір уездің бірнеше болысына қатысты істер бойынша уезд бастығының өкімімен төтенше билер съездері шақырылды, ал бірнеше уезге қатысты жағдайда съезд тиісті билік өкілдерінің өзара келісімімен ұйымдастырылды (§156). Төтенше съездердің шешімдері түпкілікті болып есептелді (§160) [14, 333]. Осылайша, билер сотының сатылары, олардың құзыреті және шешімдеріне шағымдану тәртібі империялық заңнама

арқылы нақты реттелді.

Сонымен қатар, 1868 жылғы Уақытша ереже би-судьяларды сайлау мен бекітудің тәртібін де нақты белгіледі. Әр болыста төрттен сегізге дейін би сайланып, оларды сайлау болыс басқарушыларын сайлаумен бір уақытта, сол сайлаушылар арқылы, сол мерзімге және сол тәртіппен жүргізілді (§135–136). Би болып халықтың құрметі мен сеніміне ие, сот бойынша айыпталмаған, тергеуде тұрмаған және жасы кемінде 25-ке толған адам сайлана алды (§137). Сайланған билер губернатордың бекітуіне жатты (§138) [14, 332]. Бұл нормалар дәстүрлі ортада қоғамдық бедел мен құқықтық тәжірибе негізінде қалыптасқан би мәртебесінің ендігі жерде сайлау, белгіленген мерзім, заңмен бекітілген талаптар және әкімшілік бекіту арқылы рәсімделгенін көрсетеді.

Билер институтының XIX ғасырдағы құқықтық трансформациясы 1891 жылғы 25 наурыздағы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереженің» қабылдануымен аяқталды. Ережеде «би» лауазымы алынып, оның орнына «халық судьясы» енгізілді. Халық судьялары сайлау арқылы анықталып, губернатордың бекітуіне жатты (§112–114) [15, 394-395]. Осылайша, дәстүрлі би атауы ресми әкімшілік-құқықтық жүйеден шығарылғанымен, оның соттық қызметінің бір бөлігі халық соты шеңберінде сақталды.

Дегенмен, заңнамалық өзгерістер билер сотының халық арасындағы маңызын бірден жоя алған жоқ. Ш. Уәлиханов 1854 жылғы заңға қарамастан, билер сотының қазақ даласында бұрынғы негізгі қағидалары бойынша қызметін жалғастырғанын атап көрсетеді. Оның мәліметтері бойынша, Қарқаралы, Көкшетау және Баянауыл округтерінде үш жыл ішінде билердің әділетсіз шешімдеріне қатысты шағымдар мен билер қарауына жататын істерді империялық заңдар бойынша шешу жөніндегі өтініштер түспеген [1, 90]. Бұл мәліметтер әкімшілік-құқықтық реформалар билер институтының ресми мәртебесі мен қызмет ету тәртібін өзгерткенімен, халықтың дәстүрлі сотқа деген сұранысы мен әдет-ғұрып құқығының қоғамдық маңызы белгілі бір кезеңде сақталғанын аңғартады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері дәстүрлі қазақ қоғамындағы билер институтының сот төрелігін жүзеге асырумен ғана шектелмей, қоғамдық қатынастарды реттеу, жергілікті басқару, елдік мәселелерді шешу және сыртқы саяси байланыстарға қатысу сияқты көпқырлы қызмет атқарғанын көрсетті. Бидің қоғамдық мәртебесі оның әдет-ғұрып құқығын білуіне, шешендік қабілетіне, тәжірибесі мен халық арасындағы беделіне негізделсе, XIX ғасырда Ресей империясының әкімшілік-құқықтық реформалары бұл дәстүрлі тәртіпті кезең-кезеңімен өзгертті. 1822 және 1824 жылдардағы жарғылардан бастап билер сотының құзыреті шектеліп, оның қызметіне әкімшілік бақылау енгізілсе, 1844 және 1854 жылдардағы ережелер билер қарайтын істердің аясын және би мәртебесін иелену тәртібін одан әрі құқықтық реттеуге бағытталды. 1868 жылғы Уақытша ереже билер сотының құрылымы мен құзыретін, билерді сайлау және бекіту тәртібін нақты белгіледі, ал 1891 жылғы Ережеде «би» лауазымының орнына «халық судьясының» енгізілуі институттың XIX ғасырдағы құқықтық трансформациясының аяқталғанын көрсетті. Дегенмен әкімшілік-құқықтық өзгерістер әдет-ғұрып құқығына негізделген сот тәжірибесінің қоғамдық маңызын бірден жоя алған жоқ. Осы тұрғыдан билер институтының XIX ғасырдағы трансформациясы дәстүрлі институттың бір мезетте жойылуы емес, оның мәртебесі, өкілеттіктері мен қызмет ету тетіктерінің империялық басқару жүйесі жағдайында біртіндеп өзгеруі ретінде сипатталады.

Әдебиеттер тізімі

1. Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе. Суд биев в древней народной форме // Собрание сочинений в 5-ти томах. Т. 4. – Алма-Ата, 1985. – 461 с. - 77–104 бб.
2. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. 2 том. – Алматы, 1986. – 200 б.
3. Құдайбердіұлы Ш. Би һәм билік туралы / Қазақ. – Алматы, 1994. – 176 б.
4. «Қазақ» газеті. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
5. Байтұрсынов А. Тағы да народный сот хақында / Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер,

публистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 460 б.

6. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX в. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1958. – 296 с.

7. Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-х годах XIX в. – Алма-Ата, 1992. – 400 с.

8. Аполлова Н.Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII в. – Алма-Ата, 1948. – 255 с.

9. Вяткин М. Батыр Срым. – Алматы: Санат, 1998. – 344 с.

10. Оразбаева А.И. Қазақ қоғамындағы билер институты: тарихи бастаулары, орны және рөлі (XVIII ғ.). Тарих ғыл. кандидаты ғылыми дәр. алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 1998. – 30 б.

11. Устав о сибирских киргизах. 22 июня 1822 г. / Материалы по истории политического строя Казахстана. Том 1. – Алма-Ата, 1960. – 440 с. – С. 93-109.

12. Положение об управлении Оренбургскими казаками. 14 июня 1844 г. / Материалы по истории политического строя Казахстана. Том 1. – Алма-Ата, 1960. – 440 с. – С. 216-226.

13. Утвержденное положение Сибирского комитета о распространении на казахов Сибирского ведомства общих законов Российской империи. 19 мая 1854 г. / Материалы по истории политического строя Казахстана. Том 1. – Алма-Ата, 1960. – 440 с. – С. 183-186.

14. Временное положение об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях. 21 октября 1868 г. / Материалы по истории политического строя Казахстана. Том 1. – Алма-Ата, 1960. – 440 с. – С. 323-340.

15. Положение об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской области. 25 марта 1891 г. / Материалы по истории политического строя Казахстана. Том 1. – Алма-Ата, 1960. – 440 с. – С. 387-399.

16. Арын М.Ғ. Хан атаулының қазығы, қара бұқараның азығы // Саясат, 1996. - №12. – 71-73 бб.

17. Артықбаев Ж.О. Қазақ этнографиясы: этнос және қоғам. XVIII ғ. – Қарағанды, 1995. – 266 б.

18. Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы, 1994. – 192 б.

References

1. Valihanov Ch.Ch. Zapiska o sudebnoj reforme. Sud biev v drevnej narodnoj forme // Sobranie sochinenij v 5-ti tomah. T. 4. – Alma-Ata, 1985. – 461 s. - 77–104 bb.

2. Abai. Eki tomdyq syğarmalar jınaǵy. 2 tom. – Almaty, 1986. – 200 b.

3. Qūdaiberdiūly Ş. Bi hām bilik turaly / Qazaq. – Almaty, 1994. – 176 b.

4. «Qazaq» gazetі. – Almaty: «Qazaq ensiklopediasy» Bas redaksiasy, 1998. – 560 b.

5. Baitūrsynov A. Taǵy da narodnyi sot haqynda / Aq jol: ōleñder men tǵjımerler, publistikalyq maqalalar jǵne ādebi zertteu. – Almaty: Jalyn, 1991. – 460 b.

6. Zimanov S.Z. Obshhestvennyj stroj kazahov pervoj poloviny XIX v. – Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1958. – 296 s.

7. Bekmahanov E. Kazahstan v 20-40-h godah XIX v. – Alma-Ata, 1992. – 400 s.

8. Apollova N.G. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii v 30-h godah XVIII v. – Alma-Ata, 1948. – 255 s.

9. Vjatkin M. Batyr Srym. – Almaty: Sanat, 1998. – 344 s.

10. Orazbaeva A.İ. Qazaq qoǵamyndaǵy biler instituty: tarihi bastaulary, orny jǵne rōli (XVIII ğ.). Tarih ğyl. kandidaty ğylymi dār. alu űşin daiyndalǵan disertasiyǵıñ avtoreferaty. – Almaty, 1998. – 30 b.

11. Ustav o sibirskih kirgizah. 22 ijunja 1822 g. / Materialy po istorii politicheskogo stroja Kazahstana. Tom 1. – Alma-Ata, 1960. – 440 s. – S. 93-109.

12. Polozhenie ob upravlenii Orenburgskimi kazahami. 14 ijunja 1844 g. / Materialy po istorii politicheskogo stroja Kazahstana. Tom 1. – Alma-Ata, 1960. – 440 s. – S. 216-226.

13. Utverzhdennoe polozhenie Sibirskogo komiteta o rasprostranении na kazahov Sibirskogo vedomstva obshhih zakonov Rossijskoj imperii. 19 maja 1854 g. / Materialy po istorii

politicheskogo stroja Kazahstana. Tom 1. – Alma-Ata, 1960. – 440 s. – S. 183-186.

14. Vremennoe polozhenie ob upravlenii v Ural'skoj, Turgajskoj, Akmolinskoj i Semipalatinskoj oblastjah. 21 oktjabrja 1868 g. / Materialy po istorii politicheskogo stroja Kazahstana. Tom 1. – Alma-Ata, 1960. – 440 s. – S. 323-340.

15. Polozhenie ob upravlenii Akmolinskoj, Semipalatinskoj, Semirechenskoj, Ural'skoj i Turgajskoj oblasti. 25 marta 1891 g. / Materialy po istorii politicheskogo stroja Kazahstana. Tom 1. – Alma-Ata, 1960. – 440 s. – S. 387-399.

16. Aryn M.Ğ. Han ataulynyñ qazyğy, qara būqaranyñ azyğy // Saiasat, 1996. - №12. – 71-73 bb.

17. Artyqbaev J.O. Qazaq etnografiasy: etnos jáne qoғam. XVIII ғ. – Qaraғandy, 1995. – 266 b.

18. Qozybaev M. Jaudy şaptym tu bailap. – Almaty, 1994. – 192 b.

ИНСТИТУТ БИЕВ В ТРАДИЦИОННОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ И ЕГО ТРАНСФОРМАЦИЯ В XIX ВЕКЕ

МАДЕН А.Т. , МУСТАФИНА Ж.Д. *

Маден Асылбек Тореханулы – Кандидат исторических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Ақтөбе, Казахстан.

E-mail: amaden@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4498-8105>

***Мустафина Жанар Дуйсембековна** – PhD, старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Ақтөбе, Казахстан.

E-mail: zhmustafina@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-2705-8443>

Аннотация. В статье рассматриваются становление института биев в традиционном казахском обществе, его общественно-политические и правовые функции, а также изменения, произошедшие в XIX веке в условиях административно-правовых реформ Российской империи. Институт биев анализируется как важная составляющая традиционной системы управления казахского общества; определяется роль биев не только в осуществлении правосудия, но и в регулировании общественных отношений, разрешении внутренних споров, участии в решении политических вопросов и дипломатической деятельности. Особое внимание уделяется особенностям формирования общественного авторитета биев, традиционным принципам их избрания и связи суда биев с обычным правом. Наряду с этим анализируется влияние административно-правовых реформ, проводившихся Российской империей в казахской степи в XIX веке, на статус и деятельность института биев. На основе изменений, начавшихся с реформ 1822 и 1824 годов и продолжившихся в административных положениях второй половины XIX века, рассматривается процесс приспособления традиционного института власти к имперской системе управления. В результате исследования установлено, что реформы царского правительства, не упразднив институт биев одномоментно, постепенно изменяли его традиционное общественно-политическое содержание и были направлены на ограничение сферы его деятельности преимущественно местным судопроизводством. В этом контексте трансформация института биев в XIX веке рассматривается как составная часть процесса интеграции традиционных управленческих структур казахского общества в административную систему Российской империи.

Ключевые слова: институт биев, традиционное казахское общество, суд биев, обычное право, Российская империя, административные реформы, правовые реформы, колониальное управление.

THE INSTITUTION OF BIYS IN TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY AND ITS TRANSFORMATION IN THE NINETEENTH CENTURY

MADEN A.T. , MUSTAFINA ZH.D. *

Maden Assylbek Torekhanuly – Candidate of historical sciences, associate professor, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: amaden@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4498-8105>

Mustafina Zhanar Duisembekovna – PhD, senior lecturer, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: zhmustafina@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-2705-8443>

Abstract. The article examines the formation of the institution of biys in traditional Kazakh society, its socio-political and legal functions, as well as the changes it underwent in the nineteenth century under the administrative and legal reforms of the Russian Empire. The institution of biys is analyzed as an important component of the traditional system of governance in Kazakh society. The study identifies the role of biys not only in the administration of justice but also in regulating social relations, resolving internal disputes, participating in political affairs, and performing diplomatic functions. Particular attention is paid to the formation of the social authority of biys, the traditional principles of their selection, and the relationship between the biy court and customary law. The article also analyzes the impact of the administrative and legal reforms implemented by the Russian Empire in the Kazakh steppe during the nineteenth century on the status and functions of the institution of biys. Drawing on the changes initiated by the reforms of 1822 and 1824 and the administrative regulations adopted in the second half of the nineteenth century, the study examines the process of adapting this traditional institution of authority to the imperial system of governance. The findings indicate that, although the reforms of the imperial government did not abolish the institution of biys immediately, they gradually transformed its traditional socio-political character and sought to limit its functions primarily to local judicial matters. From this perspective, the nineteenth-century transformation of the institution of biys is interpreted as part of the broader process of integrating the traditional governance structures of Kazakh society into the administrative system of the Russian Empire.

Key words: institution of biys, traditional Kazakh society, biy court, customary law, Russian Empire, administrative reforms, legal reforms, colonial administration.